

KÜPS JA TOORES EESTI RAHVAUSUNDIS

A. Laagus, J. Allik

1. Sissejuhatus

Eesti rahvausund ei ole meieni jõudnud kanoniseeritud või korrastatud kujutluste süsteemina, vaid väljendub eelkõige episoodilistes jutustustes kõneleja vahetust või vahendatud kogemusest. Usundlikud jutustused oleksid nagu fragmendid jutustaja või kellegi teise külaelaniku hilisest biograafiast. Ainus erinevus argise banaalsündmuse kirjeldamisest näib olevat usundlikes jutustustes kirjeldatavate olevuste (näiteks haldjas, näkk, libahunt jne.) või nähtuste esinemine, mis tänapäeva uurija seisukohalt ei mahu ühegi bioloogilise või füüsikalise seletuse raamesse. Samas peab uurija aktsepteerima ebareaalsete tegelaste reaalsust kõneleja jaoks. See reaalsus võib olla minimaalne tajuvõi teadvuse seisundite hälve, mis tingib haldja, näki või muu mütoloogilise kaju aktualiseerumist ja tema olemasolu reaalspühilist läbielamist. Samuti võib see olla tegelikkuse omapärane kirjeldamise viis, mis on vastuolus uurija intuitsiooniga ja klassifitseerimise printsiipidega. Kui kõneleja väitis näiteks, et "Saaremaal Karja kihelkonnas ollu vanast üits mies, ta nimi ollu Hunt-Jaan. Sie mies käinu külan kanna ja ane vargil, ta ollu peris hunt valmis" (H I 3, 231 (41) / Tarvastu - H. Kosesson (1891); avaldatud ajakirjas "Eesti Loodus", 1968, nr. 3, lk. 145), siis ta tahtis sellega öelda, et vanasti leidis Saaremaal tõesti keegi, kes oli üheaegu inimene ja hunt. Sellised omapärased identifitseerimised ja nende interpretatsiooniraskused on kultuurantropoloogias juba kogetud. Ei ole alust arvata, et väites "kaksikud on linnud" või "meie, bororod, oleme aarapagoid" ajab kõneleja segi kahte nii erinevat bioloogilist liiki. Üiglasem on arvata, et kõneleja suudab ühte liiki teisest eristada. Nimetatud identifitseerimised on väärad ja absurdsed ainult uurija vaatekohalt, sest kõneleja jaoks ei sisaldu taolises võrdluses mitte midagi mõistmatut, vaid pigem vastupidi - miski varjatud ja mõistmatu muutub arusa-

davamaks ja lähedasemaks. On mõistlik käsitleda lauseid, nagu "inimene on hunt" (ehk abstraktselt A on B) kui selliseid, mille tõeväärtus sõltub suurel osal situatsioonist ja kontekstist, kus antud väide esineb. Kasutades W. V. O. Quine'i terminoloogiat võib uskumuslikes jutustus-tes sisalduvaid väiteid pidada "tingimuslikeks lauseteks" (occasion sentences), mille tõesus või väärus sõltub lausumisajast ja tingimustest. Võibki väita, et totemistlikud identifikaatsioonid A ja B kehtivad parajasti siis, kui on täidetud mingi tingimus C. Sellises formuleeringus on küllalt lähedased A. E. Radcliffe-Browni, E. E. Evans-Fritchardi ja C. Lévi-Straussi antud seletused, kuigi need autorid tõlgendavad erinevalt tingimusi, mille korral on tõene identifitseerimine A on B. Nii võib A ja B identifitseerimise tingimuseks olla suhteliselt konkreetne ühistunnus (E. E. Evans-Fritchard) või siis suhteliselt abstraktne asend mõtlemise "algebralises" struktuuris (C. Lévi-Strauss).

Rahvausundi ja -loomingu mõttemaailm on oma olemuses metafoorne (vt. /4, lk. 119-133; samuti järgnevat diskussiooni lk. 133-145/). Eesti regivärsside poeetiliste sünonüümide uurimine /16, 17/ näitab, et enamik sünonüüme on konkreetsetel esemelised. Alussõna ja metafoori seos võib olla semantiliselt pindsem või sügavam. Oluline on see, et metafoor on individualiseerimatu, s. t. mingi poeetiline kordussünonüüm ei liitu mingi kindla individuaalse alussõnaga, vaid võib tähistada ja liituda terve alussõnade rühmaga. A. Laaguse eelmises töös /9/ on väidetud, et eesti metshaldjas kujutab endast metsa (looduse) metafoori. Haldja kirjeldus, mis põhineb reeglina hallutsinatiivsel elamusel, on märgiks (seletuseks), mis võimaldab kõnelejal muuta mõistetavamaks ja käsitletavamaks suhteid looduse (metsa) ja kultuuri (kodu) vahel. Metafoori funktsiooniks on keerulise ja mõistmatu maailma lihtsustamine: tabamatu nähtus tõlgitakse või teisendatakse mõistetavamaks nähtuseks, mille arusaadavus ja tihti ka reaalne tajutavus on malliks tabamatu mõistmisel.

Pidades usutavateks toodud arutlusi, on ilmselge, et metafoorid, sünonüümid jne. peavad olema konkreetesemelised. Üheks konkreetseks nähtuseks, mille abil saab seletada abstraktsemaid ja kaugemaid nähtusi, on küpsetamine või keetmine. Küpsetamine või keetmine on lihtsamini mõistetavaks protsessiks, mille käigus toimub naturaalse, esmase loodusliku saaduse

muundamine teisaseks ehk kultuuriliseks saaduseks. Seega on küps ja toores lihtsaks esemeliseks vormiks, mida võib kasutada teiste analoogsete, kuid raskemini tabatavate protsesside ja nähtuste kirjeldamiseks. On igati ootuspärane, et paljudes kultuurides kasutatakse "kulinaarset koodi" ühiskonna ja sotsiaalse seisundi muutuste kirjeldamiseks (vt. Lévi-Straussi sellekohaseid kirjeldusi /10/). Antud töös vaadeldakse üht eesti uskumuslike jutustuste rühma, mille originaaltekstid asuvad ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas. Vastavad liivi tekstid on trükkis avaldatud O. Looritsa poolt /12, lk. 170 ja 181-183/. Käesoleva töö seisukohti on eelnevalt avaldatud teeside kujul /25/.

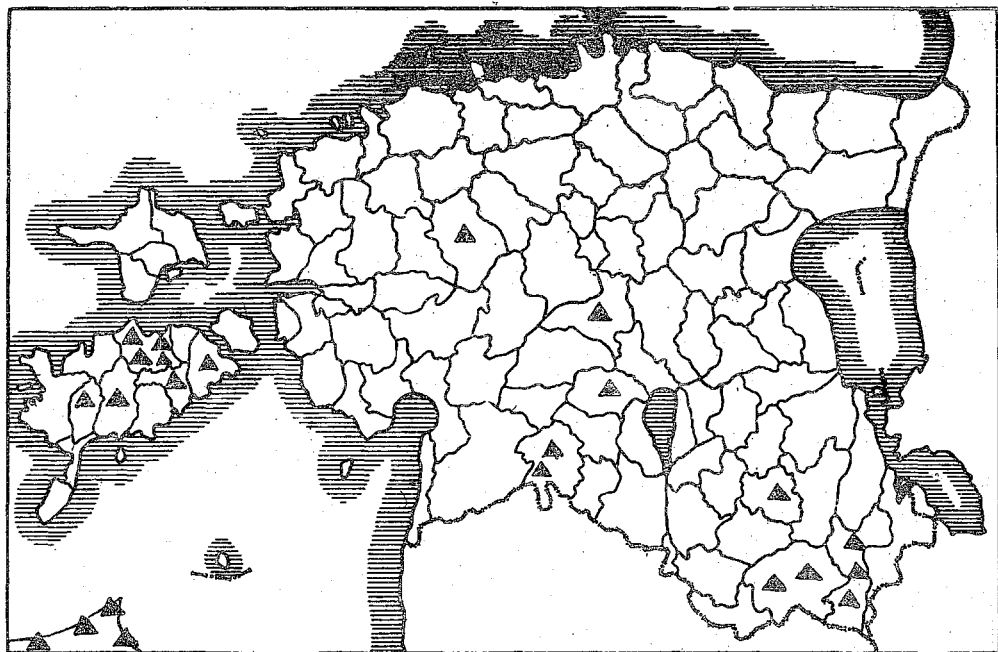
2. Tekstirühma kirjeldus

Käesolevas artiklis on analüüsitud 19 eesti teksti ja 4 liivi teksti, milles üheks oluliseks komponendiks on liibahundi poolt hangitud liha küpsemine või keemine ilma tuleta. Tekstide pealiskaudnegi vaatlus veenab, et küpsemise (keemise) mainimata jätmine ei ole juhuslik, vaid kavatsuslik, mis peab kuulaja tähelepanu juhtima üleloomulikule.

Liha üleloomulik küpsemine esineb A. Aarne kataloogis muistenditüüpides S 76 ja S 77 /1/. O. Looritsa kogutud liivi ainestik esineb vaadeldav episood kahes muistenditüübis: S 166 ja S 170 /11, 12/.

Joonisel 1 on toodud tuleta küpsemise episoodi leviiku kaart. Tekstis kasutatavate lühendite seletus viidetega originaalide asukohtadele rahvaluulekogudes on antud töö lõpus (lisa 1).

Alljärgnevalt esitatakse tekstide kirjeldus. (Töö lõpus lisas 2 on toodud kaks näiteteksti.)

Joon. 1. Üleloomuliku tuletatud liha küpsemise episoodi levik eesti (19 teksti) ja liivi (4 teksti) usundlikes jutustustes.

Ekspositsioon. Jutustused algavad viitega tegelastele (reeglina on neid kaks), kes osalevad edaspidistes sündmustes. Tavaliselt on nendeks kaks tüdrukut (Kaa 1, Krj 1-3, Kär 1, VII 1, Hls 1, 2 lv 1 ja 2), kaks vana naist (VII 1, Kan 1), Tõmba Liisu ja Taavi (soendid) (Krj 4), Kai ja Kadri (soendid) (Vas 1), kaks käli (Vas 2), papp ja kutsar (lv 3 ja 4) jne. Tegelased on kas kuhugi suundumas või hõivatud mõne argise tegevusega.

Murtava looma ilmumine. Tegelaste järel ilmub jutustusse murtav loom. Enamuses Saaremaa tekstides ja kõigis liivi jutustustes kohtavad tegelased tee ääres hobust varsaga või lihtsalt hobust. Võrumaal näib domineerivat teistsugune süžeeline lahendus: üks tegelastest tunneb nälga või soovib süüa värsket liha (Kan 1, Rõu 1, Vas 1-3). Sellisel juhul esineb murtav loom soovi kujul.

Hundiks moondumine. Reas tekstides (Kaa 1, Krj 1, 3, VII 1, Kär 1, Pil 1, Hls 1, lv 1, 2) eelneb ühe tegelase hundiks moondumisele magamaheitmine. Vastavalt jutustaja fabuleerimisoskusele on see lisaepisood kas rohkemal või vähemal määral dramatiseeritud. Hundiks moondumise protseduur vaadeldavates tekstides on tüüpiline kogu eesti ja liivi libahundiuskumuste tsüklile. Hundistumine võib toimuda väga rituaalselt (lisaks veel põõsa tagant piiluva kaaslaste pilgu all) või küllaltki proosaliselt. Keerulisel viisil hundiks moondumine võib toimuda kolmekordse kukerpallitamise abil (Krj 1, VII 1, Pil 1, Hls 1, 2) või riiete ümberpööramise teel (Hls 2). Ühes Vastseliina teates muudab üks käldest ennast hundiks nii, et käib käpakil üle väitsa, mille tera on ülespoole pööratud (Vas 2). Mõnedes tekstides pole kirjeldatud protseduuri, kuidas inimene moondub hundiks, kuigi jutustuses antakse mõista, et selline ümberkehastumine peab reaalselt toimuma (näiteks Kaa 1). Mitmes tekstis ei toimu mingit muundumist, sest üks tegelastest on juba eelnevalt libahunt ehk soend (Krj 1 (teade Hunt Jaanist), Krj 4, Rap 1, Kan 1, Vas 1). Kahes teates (Rõu 1 ja Vas 3) tõmbab tegelane endale soe naha ümber.

Murdmine. Saaremaa teadetes ja neljas liivi tekstis näeb üks tüdrukutest (või kutsar) pealt, kuidas teine hundina murrab hobuse või varsa. Võrumaa teadetes on ohvriks lammas, kusjuures karjused võivad murdjat taga ajada (Vas 1). Peale murdmist toimub pöördmoondumine hundist inimeseks tagasi.

Ainult tekstis Vas 2 ei saa hundiks kälja inimeseks tagasi, kui võrd teine kälidest võtab ära tagasipöördumise vahendi (noa). Hiljem lastakse maha hunt, kelle naha alt tulevad nähtavale sõlg ja helmed.

Liha küpsemine. Söögi ajal pakub murdja oma kaaslasel toorest ja verist liha. Kaaslane keeldub liha vastu võtmast, põhjendades, et see on toores. Keeldumine põhjustab murdja vihahoo, ta lööb keeldujale loomakintsuga vastu nägu. Selgub, et liha on tuline, keenud või küps (Krj 1-4, VII 1, Kär 1, Kaa 1, Hls 1, 2, Vas 1). Teistes tekstides selgub veidi rahumeelsemalt, et äsja murtud liha on keenud ja küps. On tekste, kus antakse ka selle üleloomuliku küpsemise põhjendus. Saaremaa teates seletatakse, et niipea kui koduhunt oma hambad ühe looma külge paneb, keda ta tahab ära murda, muutub selle liha keenuks ja pehmeks (Kaa 1). Mitmes teates põhjendatakse liha üleloomulikku küpsemist sellega, et karjaste nägemine või murdja jälitamine küpsetavad liha. „Keedeti ja kütseti...ku sut haeti" (Rõu 1); „hagemine olli küdsanu" (Vas 1) või siis: "tõmpsi torvanaha (soenaha) ümbrele- valmis susi olligi. Iätsi külä karü mano, haari siält voonakõsõ; sai liha. Kui nägemätä võti, oll liha verine, vindsõ ja toorõs, a kui näteh, hagõmise all võti, sis kütsi liha niigu tsärisi õnnõ ja oll väega makus süvvä" (Vas 3). Lõpuks Rõu 2: "Mis sa räägit, et toores, sa ju kuulsid kui küpsedadi ja keedeti (see on kui haeti ja koerdega taga aeti)". Viimati toodud ülestähendused viitavad eriti selgelt faktile, et liha küpsemine või keemine toimub ilma tuleteta mingil ebatavalisel viisil.

Kõik tekstid võib tinglikult koondada kahte rühma (vt. lisa 1). Rühma A tekstid võib iseloomustada rea tunnustega: A rühma tekstid on levinud Lääne-Eestis ja Liivi aladel; tegelasteks on kaks noort tüdrukut; liikumapanevaks jõuks murdmisel on destruktsiooni soov; murtavaks loomaks on kas hobune või varss; hundistumine toimub reeglina rituaalselt, keeruliste protseduuride abil; tekstide üldine sisu on esoteeriline ja kõneleja peab kirjeldatud sündmust mitteargiseks. Vastandina A rühma tekstidele võib B rühma iseloomustada järgnevalt: levikuala piirneb eelkõige Ida-Eestiga ja iseäranis Võrumaaga; tegelaste liikumapanevaks jõuks on nälg; murtavaks loomaks on lammast; hundistumine on väga "loomulik" ja tihti pole tarvis midagi ette

võtta, et muutuda hundiks (piisab hundinaha selgatõmbamisest); tekstide sisu on banaalne ja kõneleja peab kirjeldatud sündmust argiseks. Toodud iseloomustus on kahtlemata tinglik, kuid võimaldab siiski näidata kahe vormi eksisteerimist, mida üks sisu võib omandada.

Erinevad usundlikud jutustused sisaldavad tihti ühesuguseid episoodide. Episoodi võib käsitleda kui mingit kindlat tegevussituatsiooni, mis spetsiifilisel viisil seob kõnealise subjekti ja objekti (vt. /7/). Et episood on primaarsem kui jutustus, tõendab see, et (1) usundlik jutustus võib peaaegu alati kõnduda kuni ühe lihtsa episoodini või teateni (vrd. Krj 3, 4, Põi 1, Rap 1, Rõu 1) ja (2) üks episood mingis jutuvariandis tihti asendub teisega. Siinkohal võibki lühidalt vaadelda liha küpsemise episoodi asendumist teise episoodiga, kusjuures jututüüp jääb põhimõtteliselt muutmatuks või lähedaseks kirjeldatuga. Leidub küllalt palju variante, kus tuleta küpsemise ja selle ilmsiks tuleku situatsioon on asendunud ähvardusega "oh sa kurat, oleksin ma seda enne teadnud, oleksin ka sinu sealsamas ära kugistanud"; millega murdja reageerib paljastusele (H II 23, 128/31 / Karksi - I. Tiidt (1889); H II 48, 126/7 / Karksi J. Hünerson (1893); H II 48, 481/2 / Karksi - J. Kiwisäkk (1894); L 14942 / Viljandi - H. Pöder, i.a.; E 17339/401 / Tõstamaa - Otto Schantz (1895); E 28709/12 (9, 36) / Jämaja / Sõrve (1896); L 28709 / Sõrve, i.a., samuti O. Loorits /12, lk. 171-172/). Ühes Hanila teates käib hundiks moonduuna kaaslast nuusutamas ja magaja peale urineerimas, selleks et hiljem küsida: "Kas kuulsid, kuidas Jeesukene sooja vihma riputas?" (H III 12, 700/1 (3) / Hanila - Aado Reimann (1893), sama teade Eiseni kogus E 21113/4 (4) - (1895)). Leidub teateid, kus tüdruk lihtsalt murrab varsa, kusjuures jutustaja ei kommenteeri seda mürdmist (EÜS IX 1098 (12) / Rakvere - W. Rosenstrauch (1912). Jutustus võib lõppeda ka kommenteerivas laadis: hundiks käija ähib kõndimise peal (H III 14, 790/1 / Kolga-Jaani - Anton Pihlak (1892)), kahetseb silmakirjalikult murtud looma (E 26020/1 (9) / Halliste - K. A. Sinka (1896)) jne. On oluline märkida, et varsa (lamba) mürdmine põhjustab harva sotsiaalseid konflikte ja ainult harva saab murdja karistuse osaliseks (E 17339/401 / Tõstamaa - Otto Schantz (1895) ja L 14942 / Viljandi). Tüüpilisem on see, et ju-

tustaja rõhutab kollektiivi suhtumise muutumatust pärast murdmise ilmsiktulekut (H II 48, 126/7 ja 481/2 / Karksi; E 26020/1 (9) / Halliste; E 36820/1 (12) / Kadrina - A. C. Kiwi (1898); E 39260/2 (2) / Kadrina - A. Seemann (1899)). Kollektiivi suhtumise muutumatus ja murdja karistamatus rõhutavad teo lubatavust. Ilmselt sama funktsiooni täidab ka küps ja keedetud liha: toore liha muundumine inimtoiduks on õigustuseks taunitavale teole, s. o. looma mürdmisele.

3. Interpretatsioon

Uuritava usundliku juturühma tegevussituatsioon kandvaks osaks on tegevused: (1) hundistumine, (2) murdmine ja (3) liha küpsemine tuleta. Need tegevused on operaatorid, mis teisendavad tegelaste või maailma mingi oleku või seisundi mingiks teiseks, eelmisest erinevaks seisundiks. Hundistumine muundab inimese hundiks, murdmine muudab elusa elutuks ja küpsemine (keemine) toore keedetuks (kõlbmatu kõlblikuks). Vaadeldavas juturühmas esinevad mainitud kolm tegevust liitunult koos. Tegevuste liitumus näib viitavat sellele, et jutustuse tähendus moodustubki kolme episoodi tähenduste liitumisest. Kuid selleks, et vaadelda tähenduste loogilist kombineerumist, on esialgu otstarbekas peatuda eraldi tegevuste tähendusel.

Hundistumine

Rahvausundis etendab hunt väga suurt osa, mida tunnistab ka F. J. Wiedemanni poolt ülestähendatud rohkem kui 50 hundi eufemismi /24, lk. 212 jj./. Pulmakombestik on mitmeid detaile, mis viitavad hundiga seotud kujutelmade seosele pulmatavadega. Abielu on siirderitus, mille abil inimene läheb ühest sotsiaalsest seisundist teise ja mille käigus ta omandab terve rea uusi õigusi ja kohustusi /6/. Universaalne on kujutus, et mainitud sotsiaalne siire toimub läbi ajutise surma või siis siirduja moonde kaudu, kusjuures moonde vahevormiks võib olla mingi metsloom (vrd. /8, lk. 46-47/). Mõningaid näiteid. KÜÜnlakuul ei mindud kosja, kuna see olevat hundi jooksupuu /15, lk. 29/. Veimedede kogumist, samuti viinutamist, on nimetatud hundike jooksmiseks, hundihänna ajamiseks /3, lk. 42; 14, lk. 223;

23, lk. 32-35/. Vanatüdrukute kohta öeldi: "Seda pole hunt-ki nuusutanud" (HEM II 27, 368 (114) / Kodavere (1948)), Saaremaalt on teade, et kui pruut viimast korda isakodus käis, siis söödeti teda kolm korda noa otsast (ERA II 8, 276/7 / Jaani). Viimane episood on üsna tüüpiline libahundi-tsükliks. Noa otsast söötmine muudab libahundi inimeseks tagasi. Põh- dudes naaberrahvaste paralleelide poole tuleb esmalt kõnel- da vadja pulmanõtiast /2, lk. 125-127/, kelle võimuses usuti pruudi ja peigmehe muntmine hundiks. Ka see kujutlus on oma- ne eesti libahundiuskumustele. Samuti võib mainida vadja "Hundi ja karu mängu" (P. Ariste, Vadja etnoloogiat I, / Lem- pola - Solomida Kuzmina, 68 a. (1942), lk. 40), millele ki- dub ka eesti vaste, kus tüdrukud tantsu ajal seovad endale sabad (vihad) jalge vahele (AES, Mt 104, 5/6 / Iisaku - J. Arine / Ann Mölder, 69 a. (1925)). Marina Takalo teatel luges pruut astudes peigmehe tallu järgmist loitsu: "Minä tulen sutena, te olette lampaat, minulla on haukan hampaat, minä haukkaan, syön teidät!" /18, lk. 186/. Sellelaadsete näidete lõpetuseks võib mainida kujutlusi praudist, kes hundina kipub peigmehele (ERA II 19, 363/5 (19) / Kose (1929)) või peigmehe õues seale kallale (ERA II 141, 544 (13) / Se- tu (1937)). Viimases teates piisab peigmehel püssiga lask- misest, et hundinakk maha kukuks ja pruudi kätte saaks.

Kokkuvõtlikult võib väita, et siirderiituses on esiplaa- nil vastandus oma-võõras. Pulmaitkudes kujutatakse pruudi lahkumist isakodust kui traagilist sündmust, peigmeest aga võõra ja ohtlikuna. Uues kohas ja uues seisundis võetakse pruuti vastu samuti kui võõrast ja ohtlikku. Pruudi ohtlik- kuse ilmestamiseks on teda kujutatud hundina. Rahvausundis võib mitte ainult pruut muunduda hundiks. Hundistumine oli rahvateadvuses protseduur, mis võimaldas inimkultuurist (oma- de seast) välja minna ja liituda selle osaga loodusest, mil- lest otseselt sõltuvad inimese elatusvahendid.

Murdmine. Murdmine vahendab elu ja surma. Rahvatead- vuses oli elavalt elu võtmise loomuvastane tegevus. Ka ko- duloomade tapmine oli seotud riskiga rikkuda kollektiivi ja talu heakäiku. Lubamatu ületamiseks olid teatud rituaalid, mis garanteerisid, et tapetud looma liha on kõlblik inim- söögiks, olles seega inimkultuuri osaks ja hangitud lubatud viisil. Veel viimasel ajal eksisteeris Soomes komme, et kir-

vest või nuga, millega looma surmati, hoiti enne mõnda aega tules. Usuti, et sellise toiminguga kanduvad tule omadused üle noale ning et selle riistaga tapetud looma liha muutub pehmeks ja muredaks /20, lk. 161/. Eesti pulmas aga lauldi:

Kui on pundu - puksin puula,
kui on tarvis - tappan talle,
kui väheneb - väänan värssi.
Nuga meil tuppessa tuline,
kirves vahe varna peale. /22, lk. 599/

Siit järeldub samuti, et kodulooma tapmiseks mõeldud nuga peab olema tuline, tulega seotud.

Nagu mainitud, toimus kodulooma surmamine erilise rituaali läbi. Kuid kodulooma veristamine võis olla osaks rituaalist: paljud rahvad on ohverdanud karule või hundile koduloomi, et tagada jahihõnne või karjaviljakust ja kindlustada kollektiivi head käekäiku. Ka eestlased on karusse ja hundisse suhtunud austusega /19/. Siinkohal sobiks tuua huvitav, kuid kaugel paralleel. Gondovana (India) ühiskonnas toodi tulede püha või tüdruku mehelemineku ajal tiigrite jumalale ohvriks must siga või kits. Ohver veeti jumalakuju ette ja lasti lahti, et kollektiivselt kinni püüda. Enne surmamist looma söödeti. Kulminatsioon saabus siis, kui kõik rituaalis osalejad olid kogunenud ringi ümber looma. Kõrgeima ekstaasi seisundis haaras tiigrite jumal (tema hing) enda võimusesse ühe ohvri ligidal seisja keha ja see, imiteerides tiigri käitumist, tungis ohvrile kallale ja näris sellel hammastega kõri läbi. Järgnes liha rituaalne keetmine ja söömine /5, lk. 46-50/. Kirjeldatud rituaalses toimingus ning analüüsitavates libahunditekstides on palju ühist: moondumine loomaks (hundiks või tiigriks), kodulooma murdmine, liha keetmine (küpsemine) ja söömine.

Küpsemine. Ka küpsmise motiivile võib leida mitmeid paralleele eesti folkloorist. Sageli esineb vastandus küpsetoores pulmakombestikus. Laulikute vastastikusel söömisel allaajäänud poolele lauldi:

Näe, kus minu nägutaja,
kulle kus minu kulutaja,
alles sa tulid raibe manda,
ambad sul alles verrised;

suu sull' sitta solikaga,
mis sa laulad kui sai mõista. (E 17317/8 / Halliste
(1895))

Viljandi kandis lauldi nii:

Eila sõid sa Eesik-lehma,
tämb tõse Tõõsik-lehma -
alla'b sul hamba verege,
suu sul sooliku limage! /22, lk. 790-791/

Vigalas:

Ega sinu raibe siin ei ole -
raibe rannatee ääres,
toores on sul tua taga. /22, lk. 794/

Seega: laulmise mitteoskamist võrreldakse lamba murdmisega, raibe ja soolikate söömisega, toorega jm.

Küpsetamise motiivil on pulmas üldse suur tähtsus, eriti rituaalses pulmaleiva küpsetamises, sest leib on seotud viljakuse sümbolikaga. Küpsetamise protseduuri üheks tähenduseks on pruudi "küpsetamine" teiste hulka ja teiste sarnaseks, abiellumiseks kõlblikuks tegemine.

Rahvalaulus "Kala kõneleb" näeb tüdruk mäe otsas magades, et jões ujub kala. Ta kutsub oma venna kala püüdma. Kala lõhkilõikamisel tulevad nähtavale pärg, suur sõlg, siidkleit, kuldkingad jm. pulmariietuse juurde kuuluv. Seejärel kõneleb kala inimkeeles:

Veli, hella vellekene,
ma jole tullu tooressa
egä võien värskesse;
ma tule maale näidissa,
maale kangasta kuduma,
ilmale ilu pidämä. /21, lk. 31-32/

Kõnelev kala on ilmselt pruut, kes oma kõnega annab märku oma küpsusest, kõlblikkusest.

Nagu selgub, kasutatakse mõisteid küps ja toores rahvaluules nende situatsioonide tähistamiseks, kus on vajalik eristada inimkollektiivile omast, kultuurset, sotsiaalselt sobilikku kollektiivile võrast, looduslikust, sotsiaalselt sobimatust.

4. Kokkuvõte

Kompositsioonilt moodustub vaadeldav tekstirühm kolmest episoodist või situatsioonist: (1) hundistumisest, (2) looma mardimisest ja (3) liha küpsemisest ilma tuleta. Need episoodid kujutavad seisundite vaheldumist, kusjuures kaks esimest omavad inimese ja kultuuri seisukohalt negatiivset iseloomu. Negatiivse iseloomu all tuleb antud juhul mõista seda, et teisendumine inimese - hundi, elus - eluta tähendavad üleminekut inimesele lähemast, omasemast seisundist inimesest kaugemasse ja võõramasse seisundisse. Pole kahtlust, et toore liha küpsemine või keemine omab positiivset iseloomu, kuiõrd küps ja keenud liha on inimesele omasem. Üleminekud ühest seisundist teise tähendavad üheaegselt ka kehtivate reeglite ja seaduste muutumist. See, mis on lubamatu ühes valdkonnas (kultuuris, kodus), on normiks teises valdkonnas (metsas). Seega tähistavad üleminekud ühest valdkonnast teise teatud käitumisreeglite omandamist. Võib arvata, et inimese muundumine hundiks ei tähenda niivõrd hundi atribuutide (karvad, saba jms.) omandamist, kuiõrd teatud normide ja eluviisidega kohanemist. Samas tuleb rõhutada, et rahvausandluses põlvnud "inimeseks olemisel", "hundiks olemisel" jne. nii absoluutselt tähendust, nagu on tänapäeva inimese seisukohalt. Võttes arvesse, et inimese hing võis vastavalt usundlikele kujutlustele ajutiselt irduda kehast, omandada mingi teise kuju (näiteks looma oma), on mõistetav, et "inimeseks olemine" ja "hundiks olemine" ei ole teineteisest liialt kaugel mõisted (lähemalt vt. /13/). Usuti, et teatud osal inimestest on üleloomulikke võimeid, mistõttu nad saavad ise ühest hingeseisundist minna üle teise ja nõidudes vägivaldselt sundida teisi käituma oma tahte järgi.

Tulles tagasi uuritava tekstirühma sisulise kompositsiooni juurde võib mainida, et see koosneb kahest negatiivse iseloomuga ja ühest positiivse sisuga episoodist. Positiivse sisuga episood seisneb liha küpsemises, kusjuures puuduvad tavalised vahendid (tuli, keev vesi) küpsetamiseks või keetmiseks. Kui oletada, et selle seisundi muutust põhjustava predikaadi puudumine pole juhuslik, vaid jutustaja poolt kavatsuslik, siis võib selles kavatsuses näha soovi juhtida kuulaja tähelepanu mingile teisele asjaolule või episoodile, mis võiks põhimõtteliselt täita sama funktsiooni, mis tuli-

gi. Seletusloogika võib ka pööratud olla: üleminekut toores- küps kasutatakse kui nähtust, sümbolit, millega on võimalik lahti mõtestada mingi teine raskemini käsitletav ja tajutav sündmus. Käesoleva töö autorid oletavad, et vaadeldavas tekstirühmas on kõneleja teadvuses püütud kehtestada ekvivalentsus puuduva predikaadi (tule) ja kahe negatiivse predikaadi (hundistumine, murdmine) vahel. Jutustuse mõte oleks sellisel korral edasi antav järgmise lausega: "kui lubamatu teo (looma murdmise) sooritab hundiks (mitteinimeseks) moonunud inimene, siis on see tegevus lubatud (kultuurne ehk "keedetud)". On ilmne, et vaadeldava tekstirühma seletus ei saa uurija seisukohalt olla ühetähenduslik. Võrdväärsele eelnevale seletusele võiks teksti tõlgendada järgnevalt: "see, mis inimesele on toores (lubamatu), on hundile küps (lubatud)". Mitmetähenduslikkus interpreteerimise juures, seletuse pööratavus (hundistumine + murdmine võivad olla küpsemise seletuseks kui ka vastupidi) ongi teksti kätketud mõtlemise iseärasus, mis ei tõuse kõrgemale eritähenduslike episoodide kombineerimisest, vastandamisest ja asendamisest.

Lõpetades arutelu võib mainida, et jutustaja "kavatsus" asendada tule toime mingi teise nähtuste rühmaga, mille toime on analoogne, ei tähenda seda, et kõneleja suudaks mingilgi määral seletada või oma subjektiivse tahtega seda põhjendada. Õigem oleks rääkida traditsioonist, mõtlemise üldisest loogikast, mis sunnib ühes eesti-liivi jututüübis otsima analoogiat tule toime ja hundina murdmise vahel. Eitohiks ka unustada, et rahvausundlikule mõtlemisele peasegu algebralise iseloomu omistamine (kaks negatiivset episoodi annavad kokku positiivse) on siiski vaid uurijapoolne seletus. Kindlam on see, et rahvateadvus kirjeldab ümbritsevat maailma teatud hulga enamal või vähemal määral stereotüüpsete situatsioonide abil, mis fikseerivad suhteid ja omadusi ümbritseva maailma erinevate nähtuste vahel. Uskumuslikud jutustused kujutavad nende stereotüüpsete situatsioonide kombinatsioone. On mõistetav, et erinevad mütoloogilised tegelased võivad figureerida ühesugustes situatsioonides. Moonunud situatsioonide kompleksid sisaldavad uurijale varjatud vastandusi ja võrdlusi, mis aitavadki kõnelejal maailma mõista ja seletada.

Originaltekstide nimistu ja viitelühendid. Teated, milles kõneldakse üleloomulikust tuleta liha küpsemisest, on jagatud kahte rühma. Rühm A hõlmab Lääne-Eesti ja Liivi tekste, rühma B moodustavad Ida-Eestist kogutud tekstid.

Rühm A

- Kaa 1 - H, Jõgever 1, 31/2 (105) / Kaarma - J. Jõgever / V. Mägi (1888);
- Krj 1 - Trv - H I 3, 231/2 (4) / Tarvastu - H. Kosesson (1891);
- Krj 2 - E 58326 / Karja - Gustav Ränk / Peeter Grünfeld (1926);
- Krj 3 - E 58327 / Karja - Gustav Ränk / Aleksei Uustalu, 93 a. (1926);
- Krj 4 - ERA II 8, 648/50 / Karja - M. Tooms / Hendrik Tuuling, s. 1862 (1928);
- Kär 1 - ERA II 8, 307/9 / Kärla - M. Tooms / Marii Raud, 67 a. (1928);
- Põl 1 - E 42801 / Põide - Johannes Prooses (1902);
- Vll 1 - H III 25, 261/3 (9) / Valjala - J. Evert / Kaarel Nuur (1895);
- Hls 1 - E 30045/6 / Halliste - Märt Polikarpus (1897);
- Pil 1 - E 17995/6 / Piliistvere - M. J. Eisen, i.a.;
- lv 1 - Liivi İra küla - O. Loorits, Liivi rahva usund III. Tartu 1928, lk. 170;
- lv 2 - Liivi Sİkrõg küla - O. Loorits, lk. 170;
- lv 3 - Liivi Vaid küla - O. Loorits, lk. 181-183;
- lv 4 - Liivi Kolka küla - O. Loorits, lk. 181-183.

Rühm B

- Rap 1 - ERA II 23, 671 / Rapla - Emilie Poom / Liisu Born (1930);
- Hls 2 - H II 42, 384/5 (41) / Halliste - J. Jung (1893);
- Vil 1 - E 32780/1 (12) / Viljandi - Hans Maaten (1897);
- Kan 1 - H II 32, 477/8 (74) / Kanepi - Johann Väggi (1889);
- Rõu 1 - H III 11, 153 / Rõuge - Jaan Gutwes (1889);
- Rõu 2 - E 56651 / Rõuge - J. Gutwes (1925);
- Vas 1 - H I 8, 335 (11) / Vastseliina - Jaan Sandra (1895);

- Vas 2 - H II 63, 222/4 (31) / Vastseliina - Jaan Sandra
(1900);
Vas 3 - H II 74, 963/5 (1) / Vastseliina - Jaan Sandra /
Liiso Malt (1906).

L i s a 2

Näitetekste

A. ERA II 8, 307/9 / Kärla (1928).

inimese unDiet

Kaks Tagamõisa tydrukud läind ykskord linna. Teal Randvere kõrtsi ligidal näind, et üks varss söönd yсна tee ääres.

Teine tydruk pole varssa tähelegid pand, äga teine tydruk vaatand ikka ning ikka varsa kohe ning kiitand teisele:

"Oi, oi, kyll on kena varss!" ning:

"Oi, oi, kyll on, kyll an ikka kena varss. Vaata sa_änd ka kui kena kui kena varss!"

Teine ytelnud:

"Mis see_änd nõnda oo, varss nagut teised keik; mis sest sedavisi vahtida!"

Läind natuke maad edasi, kui teine tydruk vaatand ikka taa ning kukkund rääkima:

"Mool topib nii kangest uni peele. Paneme seie natiseks ajaks magama."

Teine pole tahtand, kuid andand viimaks järke ning pand tee ääre magama. Une tahtmist pole äga teisel tydrukul piiretkid olnud.

Teine tydruk paistand nõnda imelik oma juttudega, siis pand muidu pikali ning teind ennast ka magama; tahtand näha mis sellest välja tuleb.

Esimene tydruk tõstand vähe aja järke pee yles ning vaadand kas teine magab. Arvand, et teine tõõsti magama on jäänd, sest see norisend mis irmus.

Siis läind murdand varsa ära ning toppind omale varsa kinsu veel kotti.

Siis äratand teise yles ning ytlend:

"Akame nüid minema jälle".

Läind siis.

Randvere kõrtsi juure jõudes läind mõlemad sõnna sisse ja akkand sööma.

Esimene tydruk sõõnd oma varsa liha. Pakkund teisele ka oma liha ning ytlend:

"Sähh, söö sa ka, änd - liha ikka param"

Teine ytelnud:

"See oo toores - mis ma sellest söö, änd!"

Teine vihastand sellest ning ytelnud:

"Katsu kas oo toores," ning virutanud varsa kinsuga teisele vastu palet. Liha olnd keeb-palav ning põletand teise tydruku palge ära.

ERA II 8, 307/9 / Kärta, Kergu - M. Tooms / Mari Raud, 67 a. (1928).

B. H II 74, 963/5 (1) / Vastseliina (1906).

SOE-HEBO

Loosi vallah, Pika niidu taloh elli vanast üts Setu naistõrahvas - läsk baabakõnõ - kedä Soe-Hebos sõimati. Tuo oll noorõmbih päivih soendis olnu nõijutu, minkast tälle ku vanutsini päivini nimi perrä jäänü.

Vanakõnõ olõvat esi uma suuga järgmisel viisil jutustanu: "Olli esi ka nuor ja illos, tull kosilanõ ja viidi õigõ noorõlt mehele. Aastaga peräst sündü poig, ja toolõ naksi nimme pandma. Kedas vadõras võtta? Tahtjit mitu, mitmide siäh ka üts mehe sugulanõ, kiä sääne puol nõidu oll. Mies tahtsõ küll tuod latsõlõ rihtsas võtta, a ma tahtjo muid. Viimäte and mies mullõ peri, ja nõid-sugulanõ jäi tuost armust ilma. A tuod tasõ timä mullõ kuhä pääga kätte: nõid soendis. Jo kolmadal pääväl, pääle ristkätse, pagõsi ma, kui susi kunagi, mehe majast vällä. Tiedse küll, et tsillo kolmõ nõdali vannunõ lats'kõnõ hällü ikma jäi - siski panni mõtsa minekit. - Niigu peräst kuulda sai, oll mu lats'kõnõ ärr koolü, ja mies tõõse naasegi võtnu.

Aigu pite naksi õks vaehtõ pääl ka inimises saama, ja tuli hüä ristirahvakõsõ mano tüöd ja leibä otsma. A saa-as

inap uma rahva mano. Võeti ka leevä iest rüki põim'na. Kui sis muu' pääle söögi pää maaha, puhkusõlõ panni, karas mull tulinõ liha-himo pääle, tõmpsi torvanaha (soenaha) ümbrevalmis susi olligi. Lätsi külä karu mano, haari siält voo-nakõsõ; sai liha. Kui nägemätä võti, oll liha verine, vind-sõ ja toorõs, a kui näteh, hagõmise all võti, sis kütsi liha niigu tsärisi õnnõ ja oll väega makus süvvä.

Viimäte katõ kõik soe kombõ mant, ja sai sändsessamas inemises niigu muuki. Umast rahvast, maest ei mehest tijäi' ma muud midägi, kui üle rahvide õks kuulda sai, et ta tõõsõ naase võtnu. Koes mul sis sinnä inap minnäki oll. Eikä niisama ummi vaesit pääväkeisi kooni koolõ."

Nii olõvat Soe-Hebo jutustanu, kes ammu ammu jo koolu, nime ütsindä perrä jätnü.

H II 74, 963/5 / Vastseliina - Jaan Sandra / Liiso Malt (1906).

K i r j a n d u s

1. A a r n e , A. Estnische Märchen- und Sagenvarianten. - FFC 25. Hamina, 1918.
2. A r i s t e , P. Vadjalane kätkest kalmuni. - Emakeele Seltsi Toimetised, nr. 10. Tallinn, 1974.
3. E i s e n , M. J. Kosjad. - Eesti Rahva Muuseumi Aasta-raamat VII. Tartu, 1931, lk. 1-47.
4. F e r n a n d e z , J. The mission of metaphor in expressive culture. - "Current Anthropology" 1974, kd. 15, nr. 2, lk. 119-133.
5. F u c h s , S. Tales of Gondovana. Bombay, 1960.
6. H o n k o , L. Siirtymäriitit. - Scripta ethnologica 17. Publication of the Institute of Ethnology. University of Turku. Turku, 1964.
7. L a a g u s , A. Situatsioonianalüüsist folkloristikas. - "Keel ja Kirjandus" 1973, nr. 7, lk. 404-412.
8. L a a g u s , A. Ühest vanast kihistusest eesti mets-haldjaukumustes. - Poeetika ja folkloor. Tartu 1976, lk. 41-52.

9. Laagus, A. Eesti metshaldjas. - Studia metrica et poetica I. TRÜ Toimetised, vihik 396. Tartu, 1976, lk. 20-30.
10. Lēvi - Strauss, C. The Raw and the Cooked. New York, 1970.
11. Loo r i t s , O. Livische Märchen- und Sagenvarianten. - FFC 76. Helsinki, 1926.
12. Loo r i t s , O. Liivi rahva usund III. - Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XVI. Tartu, 1928.
13. Loo r i t s , O. Eesti rahvausundi maailmavaade. Tartu, 1935.
14. L ä t t , S. Kollektiivne abistamine eesti pulmakommetes. - Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed I. Tartu, 1958, lk. 213-249.
15. L ä t t , S. Eesti rahvakalender I. Tallinn, 1970.
16. P e e g e l , J. ema poeetilised kordussünonüümid eesti regivärssides. - Tõid eesti filoloogia alalt III. TRÜ Toimetised, vihik 259. Tartu, 1970, lk. 184-200.
17. P e e g e l , J. Eesti regivärsside poeetiliste sünonüümide lähtealused. - Studia metrica et poetica I. TRÜ Toimetised, vihik 396. Tartu, 1976, lk. 78-85.
18. P e n t i k ä i n e n , J. Marina Takalon uskonto. - SKS Toimituksia 299. Helsinki, 1971.
19. P e t e r s o n , A. ja P r o o d e l , M. Jahipidamisest ning metsloomadest etnograafi ja folkloristi pilguga. - "Eesti Loodus" 1968, lk. 141-146 ja 734-740.
20. P ä ä k k ö n e n , M. Teurastukseen liittyviä tapoja, uskomuksia ja taikoja. - Kotiseutu 1971, nr. 4, lk. 159-166.
21. T e d r e , Ü. (toim.) Eesti rahvalaulud. Antoloogia, kd. I, vihik 1, Tallinn, 1969.
22. T e d r e , Ü. (toim.) Eesti rahvalaulud. Antoloogia, kd. III, vihik 2, Tallinn, 1971.
23. T e d r e , Ü. Eesti pulmad. Tallinn, 1973.
24. W i e d e m a n n , F. J. Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.

25. Аллик, Ю., Лаагус, А. "Сырое" и "вареное" в религиозных верованиях эстонцев. - Материалы всесоюзного симпозиума по вторичным моделирующим системам I. Тарту, 1974, с. 72-74.

ВАРЕННОЕ И СЫРОЕ ВО ВЕРОВАНИЯХ ЭСТОНЦЕВ

А. Лаагус, Ю. Аллик

Резюме

Настоящая работа является расширенным вариантом опубликованного ранее сообщения (Ю. Аллик, А. Лаагус, "Сырое" и "вареное" в религиозных верованиях эстонцев - 1974). В работе приводится описание одного типа текстов, которые содержат три основных эпизода: 1) превращение человека в животного (приобретение внешности волка), 2) загрязнение человеком-волком животного и 3) печение или варение свежего мяса без огня. Далее дается описание этих трех мотивов с учетом параллельных мотивов в обряде и религиозных верованиях. Авторы приходят к выводу, что логическая структура повествования соответствует и отражает определенный тип мышления. Первые два эпизода описывают переходные процессы из более человеческого, или культурного состояния в более животное и природное состояние. Печение мяса без огня является одной из самых наглядных и простых моделей "культуризации". Отсутствие огня заменяется в повествовании некоторыми другими предикатами, способными выполнять функции огня. Одним возможным толкованием содержания является следующая формулировка: "загрязнение домашнего животного в образе волка является культурно дозволенным ("варенным") поведением". Существуют и другие возможные толкования, которые являются приближенными описаниями реальной формы данного типа мышления.